

PREGLEDNI RAD

Jurica Botić*

**Bošnjaci
Sandžaka u
kontekstu
suvremenih
geopolitičkih
i sigurnosnih
izazova u
Jugoistočnoj
Europi**

* Dr.sc. Jurica Botić, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Samostalni sektor za inspekcijski nadzor, Služba prosvjetne inspekcije – Područna jedinica u Splitu.
E-MAIL: jurica.botic@mzo.hr

SAŽETAK: Članak prikazuje razvoj bošnjačkog nacionalnog identiteta na prostoru Sandžaka, pri čemu s aspekta historijske geografije donosi kratak pregled teritorijalno-političkog razvoja ove povijesne regije. Nadalje, članak naglašava etno-religijski aspekt razvoja nacionalnog identiteta muslimana Sandžaka te odnos ove manjinske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori sa susjednom Bosnom i Hercegovinom i njezinim političkim strukturama. Pritom, članak ističe posebnosti nacionalne identifikacije i položaja muslimana u Srbiji i Crnoj Gori s posebnim osvrtom na njihovu vjersku i političku institucionalnu organiziranost. Konačno, članak problematizira položaj bošnjačkih zajednica u Srbiji i Crnoj Gori u kontekstu suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Europi.

KLJUČNE RIJEČI:
Bošnjaci, Sandžak, Jugoistočna Europa, islam, sigurnost

Prostor Jugoistočne Europe odavno predstavlja područje susreta velikog broja različitih etničkih, religijskih i kulturnih identiteta, ali i presijecanja geopolitičkih silnica te poligona za geostrateške utakmice. Naime, svojevrsan etno-religijski mozaik kao rezultat specifičnih povijesnih iskustava, učinio je prostor Jugoistočne Europe, odnosno Balkana,¹ otvorenim brojnim i snažnim utjecajima iz različitih centara moći. Osim toga, Jugoistočna Europa ujedno je i prostor na kojem se tradicionalno preklapaju prometni pravci i smjerovi širenja utjecaja sila iz Srednje Europe prema Bliskom istoku s jedne, te Istočne Europe (Rusije) prema toplim morima Sredozemlja s druge strane. Budući da je prostor Sandžaka jedno od područja takvih preklapanja, ovaj članak će se podrobnije baviti značenjem upravo tog prostora i to u etničkom, identitetskom, (geo)političkom, geostrateškom i sigurnosnom smislu, imajući pritom na umu osobito važan aspekt etničke i religijske strukture stanovništva ove povijesne regije s posebnim naglaskom na ulozi sandžačkih Bošnjaka u kontekstu suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova na prostoru Jugoistočne Europe.

Naime, povijesna regija Sandžak obuhvaća granično područje Srbije i Crne Gore, pa stoga članak u nastavku pokušava pružiti prostornu definiciju i granice pojma *Sandžak*, te s aspekta historijske geografije prikazati kratak pregled teritorijalno-političkog razvoja ove povijesne regije. Nadalje, na prostoru Sandžaka tradicionalno obitava brojna muslimanska zajednica, osobito u njegovom srbijanskom dijelu, čiji se pripadnici posljednjih desetljeća sve više u nacionalnom smislu izjašnjavaju kao Bošnjaci, pa se stoga donosi se i pregled razvoja bošnjačkog nacionalnog identiteta u Sandžaku, pri čemu se s posebnim naglaskom ističe etno-religijski aspekt razvoja navedenog identiteta te odnos ove manjinske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori sa susjednom Bosnom i Hercegovinom i njezinim političkim strukturama. Međutim, imajući na umu različitost nacionalne identifikacije, kao i različitost njihovog položaja u Srbiji i Crnoj Gori, svakako je važno osvrnuti se i na vjersku i političku institucionalnu organiziranost Bošnjaka muslimana u navedenim zemljama. Konačno, sva navedena pitanja nužno iziskuju i njihovo sagledavanje u širem geopolitičkom i

1 Pojmovi Jugoistočna Europa i Balkan i njihova značenja otvoreni su različitim preispitivanjima, osobito među znanstvenicima i stručnjacima geografskog obrazovanja. Naime, u slučaju obaju navedenih pojmova još uvijek ne postoji njihova općeprihvaćena prostorna definicija, kao ni konsenzus o tome je li ovdje riječ o prostornim istoznačnicama ili ne. Budući da ovo pitanje nije središnja tema ovog članka, u nastavku teksta neće biti riječi o različitim pokušajima definiranja značenja navedenih pojmova, ali će se oba pojma ravnopravno koristiti i to ovisno o naglašavanju strogo geografske ili, pak, kulturološke dimenzije promatranog prostora.

sigurnosnom kontekstu, pri čemu se polazi od hipoteze da je jačanje bošnjačkog nacionalnog identiteta na Sandžaku u korelaciji s aktualnim geopolitičkim i sigurnosnim izazovima u Jugoistočnoj Europi.

Cilj i metodologija istraživanja

Kao što je već istaknuto, temeljni cilj članka je istražiti značaj razvoja bošnjačkog nacionalnog identiteta među muslimanima Sandžaka u kontekstu aktualnih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Europi. Naime, autor polazi od hipoteze o postojanju kauzaliteta i korelacije između navedenih fenomena, pozivajući se pritom na tumačenja prema kojima je najveći broj sukoba nastalih u razdoblju poslije Hladnog rata nastao kao rezultat etničkih ili religijskih sukoba (Tatalović, 2002: 28). Dakako, ovo tumačenje ne mora nužno podrazumijevati oružani konflikt između etničkih skupina ili pak država, no svakako ukazuje na mogućnost razvoja konfliktnog potencijala unutar užeg ili šireg društvenog konteksta.

U skladu s postavljenim ciljem, a u svrhu provjere održivosti navedene hipoteze, u izradi ovog članka korištene su sljedeće istraživačke metode: povijesna metoda, odnosno metoda povijesne komparacije, intervju te konačno, metoda terenskih indikatora, autentična u kontekstu metoda geografskog znanstvenog istraživanja, uključujući i političku geografiju, što je ovdje slučaj. Pritom, potrebno je napomenuti i da u ovom istraživanju nije bilo nužno koristiti statističku metodu pri obradi podataka vezanih uz etničku i religijsku strukturu stanovništva, budući da su navedeni podaci već detaljno obrađeni u korištenoj literaturi i kao takvi korišteni prilikom izrade ovog članka.

Koristeći dostupnu literaturu uz nužno potrebnu kritičku distancu, povijesnom metodom nastoji se prikazati povijesni i historijsko-geografski kontekst teritorijalno-političkog razvoja Sandžaka kao prostorne kategorije, ali i razvoj nacionalnog identiteta muslimanske populacije Sandžaka te preuzimanje nacionalnog imena Bošnjaka. Nadalje, kao svojevrstan korektiv u razumijevanju navedenih procesa iz perspektive aktivnog sudionika nacionalnog definiranja Bošnjaka Sandžaka, dana 27. kolovoza 2012. u Novom Pazaru proveden je intervju s tadašnjim muftijom sandžačkim Muamerom ef. Zukorlićem.

Konačno, i da metoda terenskih indikatora ima veoma značajnu, dapače i neizbježnu ulogu u političkoj geografiji i njezinim istraživačkim pristupima, osobito u etnički miješanim područjima, prije svega stoga što na vrlo specifičan način pruža mogućnost prevladavanja nedostataka onih metoda pomoću kojih na temelju dostupnih kvantitativnih podataka nije moguće dobiti (dovoljno) relevantne rezultate. Primjerice, u političko-geografskom istraživanju, osobito u etnički miješanim sredinama, sasvim relevantni terenski indikatori

moгу biti i indikatori na javnim i privatnim zgradama, institucijama, sakralnim objektima ili grobljima (Zupančić, 2006: 11-12). Imajući na umu složenu etničku strukturu Sandžaka, kao i elemente etno-simbolizacije prostora, metoda terenskih indikatora nedvojbeno zauzima važno mjesto unutar predmetnog istraživanja.

Teritorijalno-politički razvoj Sandžaka

Teritorijalno-politički razvoj povijesne regije Sandžak, čiji se teritorij danas nalazi u sastavu dvije države, Srbije i Crne Gore, a u neposrednom (jugo)istočnom susjedstvu Bosne i Hercegovine, može se pratiti od vremena uspostave osmanlijske vlasti u ovom dijelu Jugoistočne Europe. Naime, kao što i njegovo značenje sugerira, ime ove regije dolazi od naziva za upravno-teritorijalnu jedinicu unutar Osmanskog Carstva, pa je stoga sasvim razvidno da geneza teritorijalizacije Sandžaka u regionalnom, a potom i u političkom smislu, započinje upravo u vrijeme osmanlijske okupacije navedenog dijela Europe. Kao rezultat različitih historijsko-geografskih okolnosti i procesa, danas se pod pojmom Sandžaka podrazumijeva prostor od ukupno deset (10) općina na razmeđu Srbije i Crne Gore, od kojih se šest (6) sjeveroistočnih nalazi na teritoriju Srbije (Priboj, Nova Varoš, Prijepolje, Sjenica, Novi Pazar, Tutin), dok se četiri (4) jugozapadne nalaze u sastavu Crne Gore (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje), a u kojima se bilježi značajan, nerijetko i većinski udio muslimanske populacije, što prema karti 1. osobito dolazi od izražaja u istočnom dijelu ove regije.

168

Forum za
sigurnosne studije
GOD. 2, BR. 2

KARTA 1. Relativni udio Muslimana (%) u nacionalnoj strukturi općina na Sandžaku 1991. g.
(Izvor: Lozančić, 2003: 138)

Službeni naziv za srbijanski dio Sandžaka koji se koristi od strane vlasti ove zemlje glasi Raška oblast, što, dakako, sugerira prostornu pripadnost i istovjetnost ove regije s Raškom kao jezgrom srednjovjekovne srpske države. Međutim, unatoč neupitnoj povezanosti ovog prostora sa srednjovjekovnom Raškom, nipošto se ne smije zanemariti i činjenica da sedamdesetih godina 14. st., u vrijeme kralja Tvrtka I. Kotromanića, veći dio današnjeg Sandžaka ulazi u sastav bosanskog kraljevstva (Bojić, 2001: 435). Dakako, navedena okolnost sama po sebi ne predstavlja nikakvu iznimku u odnosu na nestalnost granica srednjovjekovnih političkih entiteta na prostoru Jugoistočne Europe, pa i Europe općenito, jednako kao što i ne umanjuje značaj prostora Sandžaka u kontekstu teritorijalno-političkog razvoja srednjovjekovne srpske države. Ipak, dolazak ovog prostora pod vlast bosanskog kralja, koji je, istini na volju, bio i okrunjen za kralja Raške, predstavlja prvu izravnu administrativno-teritorijalnu povezanost prostora Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom, a time i izvorišnu točku za isticanje povijesne povezanosti dvaju teritorija.

Međutim, konkretnije oblike upravno-teritorijalne povezanosti Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom ipak treba tražiti u razdoblju osmanlijskog upravljanja cjelokupnim prostorom Jugoistočne Europe. Naime, padom Bosne pod osmanlijsku vlast 1463., na cjelokupnom osvojenom teritoriju, uključujući vilajet Hodidjed, Višegradsko krajište i dijelove stare Raške, uspostavljen je Bosanski sandžak (Bojić, 2001: 39-41; Pavić, 2014: 177). Dakako, navedeni dijelovi stare Raške koji su ušli u sastav Bosanskog sandžaka odnose se upravo na dijelove teritorija kasnijeg Sandžaka. U daljnjem razvoju osmanlijskog upravnog sistema na Balkanu prostor Sandžaka postupno počinje dobivati prepoznatljive konture, što se uočava već u 16. st. kada je središnji dio stare Raške prvi put organiziran kao posebna upravno-teritorijalna jedinica pod nazivom Novopazarski sandžak, a pripadao je Bosanskom pašaluku (Banac, 1995: 29; Bojić, 2001: 463). Poslije 1790. Novopazarski sandžak izdvojen je iz Bosanskog sandžaka i organiziran je u zasebnu upravno-teritorijalnu jedinicu te vrste, a već se 1817. Bosanski sandžak ponovno širi ukidanjem Novopazarskog sandžaka. Kao jednu od bosanskih nahija Novi Pazar navodi i fra Ivan Franjo Jukić koji pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak u svom djelu *Zemljopis i povijestnica Bosne* napominje da "pašaluk novopazarski od Drine do Kosova polja, zauzimo je nahije: Sieničku, Novopazarsku i Mitrovačku, jest čast kraljevstva Raškoga; od godine 1817. spada na Bosnu" (Jukić, 1851: 45). Učestale promjene upravno-teritorijalne organizacije na bosanskohercegovačkom prostoru dobile su konačnu formu time što je 1877. Novopazarski sandžak izdvojen iz tadašnjeg Bosanskog vilajeta i priključen Kosovskom vilajetu (Ibrahimagić, 1998: 16-19).

Određivanjem granica neovisnih kneževina Srbije i Crne Gore na Berlinskom kongresu 1878., potvrđene su ranije granice Novop-

azarskog sandžaka koji je nakon osamostaljivanja navedenih država ipak ostao u sastavu Osmanskog Carstva i to kao svojevrsna tampon zona između njih (Bojić, 2001: 463). Konačno, protjerivanjem Turaka s prostora Sandžaka i Kosova 1913., Srbija i Crna Gora po prvi put od stjecanja neovisnosti uspostavljaju zajedničku granicu dugačku oko 200 km (Banac, 1995: 229; Bojić, 2001: 455). Međutim, ponovno vraćanje na prostor stare srednjovjekovne srpske države nakon više od četrdeset stoljeća Srbiju suočava s potpuno izmijenjenim kulturnim ambijentom, pa i etničkim sastavom stanovništva (Topalović, 2000: 132).

Uspostavom Kraljevine SHS dolazi do organiziranja novog upravno-teritorijalnog ustroja kojim se značajno mijenjaju granice povijesnih pokrajina. Naime, *Uredbom o podjeli zemlje na oblasti* od 26. travnja 1922. (Vrkatić, 2009: 760-761) uspostavljena je upravno-teritorijalna organizacija države na 33 oblasti, pri čemu je povijesni prostor Sandžaka nestao kao političko-geografski pojam i administrativno uvršten u sastav Užičke oblasti. Razumije se, ovakva upravno-teritorijalna organizacija zemlje nije ni na koji način povezivala teritorij Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom. Naime, zahvaljujući podršci Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) Vidovdanskom ustavu, Bosna i Hercegovina je uvođenjem tzv. turskog paragrafa u članku 135. *Ustava* zadržala ranije granice šest okruga iz vremena austro-ugarske uprave preimenovanih u Tuzlansku, Sarajevsku, Mostarsku, Travničku, Vrbasku i Bihačku oblast, čiji je prostorni obuhvat vukao korijen još u organizaciji sandžaka iz razdoblja kraja osmanlijske vlasti u ovoj zemlji (Bojić, 2001: 167; Filandra, 1998: 79; Malcolm, 2011, 295-296).

Međutim, kada je poslije sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček 1939. utemeljena Banovina Hrvatska, Džafer Kulenović, novi predsjednik Jugoslavenske muslimanske organizacije nakon Mehmeda Spahe i kasniji potpredsjednik Vlade NDH, zagovarao je uspostavu nove banovine kao posebne administrativno-teritorijalne jedinice s muslimanskom većinom koja bi obuhvaćala preostale dijelove Bosne i Hercegovine i Sandžak, no to se nije dogodilo (Malcolm, 2011: 306). Nadalje, tijekom Drugog svjetskog rata dio Sandžaka, ali bez Novog Pazara, našao se u sastavu NDH (Bojić, 2001: 186, 504). U kontekstu teritorijalno-političkog razvoja prostora Sandžaka posebno je zanimljivo napomenuti da je 1943. formirano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja za Sandžak, ali je pred sam kraj rata ukinuto (Bojić, 2011: 505). Ukidanje ovakve institucije onemogućilo je bilo kakav pokušaj formiranja zasebne administrativno-teritorijalne jedinice na području Sandžaka u okviru socijalističke Jugoslavije, bilo kao republike ili, pak, autonomne pokrajine, a uspostavom republičkih granica u novoj jugoslavenskoj državi prostor Sandžaka konačno je podijeljen između Srbije i Crne Gore.

Razvoj identiteta i položaj bošnjačke zajednice na Sandžaku

Najstariji oblik etničkog imena *Bošnjak* vuče korijene još iz srednjeg vijeka i to u obliku *Bošnjani* koji je imao višestruko značenje i sadržajni opseg, ali je neupitno označavao pripadnost nositelja tog imena srednjovjekovnoj Bosni. Naime, *dobri Bošnjani* iz ćirilčnih isprava srednjovjekovne Bosne sadržavali su stalešku odrednicu bosanske vlastele, dok su latinski spisi tim imenom označavali pripadnike Crkve bosanske. S druge strane, u notarijatu dalmatinskih gradova za stanovništvo iz Bosne nalazimo naziv *Bosanac* (Raukar, 1997: 285-287). Nadalje, povjesničarka Nada Klaić inzistira na političkoj posebnosti srednjovjekovne Bosne u odnosu na susjedne Hrvatsku i Srbiju, a u svojim interpretacijama dosljedno koristi pojam *Bošnjani* (Klaić, 1994: 5-17). Adil Zulfikarpašić poseban naglasak stavlja na Crkvu bosansku koju izdiže iznad razine sekte i vidu ju kao religiju *sui generis* koja Bosni daje “stvarne i karakteristične uvjete koji je legitimiraju kao državu i snažnu posebnost”, pa je time “u srednjem vijeku Bosna imala svoje pismo – bosančicu, svoju vjeru – bogumilstvo, svoj teritorij, svoje banove i kraljeve” (Filandra, Karić, 2002: 201-202).

Također, zanimljivo je primijetiti da je franjevački svećenik Ivan Franjo Jukić, koristeći indikativan pseudonim Slavoljub Bošnjak, sredinom 19. st. napisao sljedeće: “U Bosni je jedan narod i to Slavjanski, koji je u Europi najveći. Bošnjaci su ogranak ovog velikog stabla i spadaju među pleme Ilirsko – južnoslavjansko” (Jukić, 1851: 13). U ključnim vremenima za razvoj bošnjačke nacionalne misli pred raspad Jugoslavije, Zulfikarpašić je zagovarao “koncept otvorenog bošnjaštva” nasuprot konceptu “reduciranog bošnjaštva, tj. bošnjaštva kao muslimanstva” (Filandra, Karić, 2002: 233). Međutim, konceptijske razlike dovele su do konačnog političkog razlaza između Alije Izetbegovića i Zulfikarpašića, koji je s Muhamedom Filipovićem osnovao Muslimansku bošnjačku organizaciju (MBO). Naime, komentirajući političke procese u Stranci demokratske akcije (SDA), Filipović je, slično kao i Zulfikarpašić, primijetio “da se za stranku pojavljuje ozbiljna opasnost skretanja u desno, u totalno vjersko” (Filandra, 2012: 185).

Domicilno slavensko stanovništvo prostora koji se prepoznaje pod pojmom Sandžaka je još od početaka osmanlijske vlasti bilo u velikoj mjeri islamizirano, a zahvaljujući upravno-teritorijalnoj pripadnosti Bosni u značajnom razdoblju osmanlijske uprave, lokalno je stanovništvo u identitetskom smislu osjećalo povezanost, pa čak i pripadnost toj zemlji (Banac, 1995: 29; Bojić, 2001: 56). Primjerice, pjesnik Amhed Gurbi (tur. tuđinski), spahija i pripadnik derviškog reda bektashijski koji je imao timar u Edirneu, s nostalgijom se sjećao rodnog Novog Pazara, a u svojim stihovima je zapisao: “zemlja Bosna je moja domovina” (Čehajić, 1986: 180). Dakle, citirano ukazuje na neupitnu identitetsku navezanost Sandžaklija na Bosnu još od osman-

lijskog perioda, a zahvaljujući uspješnoj islamizaciji lokalna muslimanska populacija nadišla je broj pravoslavnog stanovništva, pa tako Mehmedalija Bojić navodi da je “1991. u Sandžaku (...) živjelo 126 968 Muslimana i 90 461 Srba” (Bojić, 2001: 467).

Međutim, uspostavom Kraljevstva SHS nove su vlasti nastojale spriječiti političko povezivanje Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom, pa stoga nisu dozvoljavale osnivanje odbora Jugoslavenske muslimanske organizacije u Sandžaku, iako je političkim programom te stranke to bilo predviđeno (Filandra, 1998: 60-61). Upravo iz navedenih razloga su muslimani Sandžaka bili politički organizirani u stranku Džemijet koja je okupljala muslimane iz “južnih krajeva”, a koja je na skupštinskim izborima 1920. ostvarila značajan uspjeh (Banac, 1995: 310; Bojić, 2001: 166-167). Međutim, kao što je već istaknuto, ukidanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja za Sandžak pred kraj Drugog svjetskog rata i izostanak formiranja sandžačke federalne jedinice u socijalističkoj Jugoslaviji nepovoljno su se odrazili na razvijanje regionalnog i etničkog identiteta muslimanske populacije Sandžaka. S druge strane, za razliku od svoje monarhističke prethodnice, koja je priznavala samo srpsku, hrvatsku i slovensku etničku posebnost, socijalistička Jugoslavija je postupno uvodila i Crnogorce, Makedonce te konačno i Muslimane kao priznate nacionalne kategorije. Naime, Komisija za međunacionalne odnose i međurepubličku suradnju je u siječnju 1971. objavila studiju prema kojoj se “pod pojmom muslimanske nacije podrazumijeva stanovništvo Bosne i Hercegovine i Sandžaka koje govori srpskohrvatskim jezikom” (Sarač-Rujanac, 2012: 57). Dakle, rezultat rada iz objavljene studije Komisije jasno ukazuje da je svijest ili ideja o zajedničkom identitetu, nazvanom muslimanskim imenom u nacionalnom smislu, već bio formiran i u Bosni i Hercegovini i u Sandžaku.

Iskazivanje veza sandžačkih muslimana s Bosnom i Hercegovinom intenzivirano je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, pri čemu su muslimani iz Sandžaka postali neizostavni dio manifestiranja nacionalnih osjećaja tadašnjih Muslimana. Primjerice, brojni Sandžaklije autobusima su došli na koncert muslimanske duhovne glazbe (ilahija i kasida) u organizaciji Radio Sarajeva i Gazi Husrevbegove medrese u ožujku 1990. u sarajevskoj dvorani *Zetra*, na manifestaciju u kojoj su se isprepletali vjerski i nacionalni elementi (Filandra, 2012: 56). Međutim, o intenzivnijem političkom povezivanju na relaciji Sarajevo – Novi Pazar možemo govoriti tek od trenutka osnivanja paralelnih političkih organizacija. Naime, u Novom Pazaru je 1990. osnovan ogranak Stranke demokratske akcije (SDA) za Srbiju, za čijeg je predsjednika izabran dr. Sulejman Ugljanin, a potom je osnovana i Muslimanska bošnjačka organizacija (MBO). Obje stranke su zahtijevale kulturnu autonomiju za sandžačke Muslimane, što, očekivano, nije prihvaćeno ni od Srbije, niti od Crne Gore. Stoga je 1991. osnova-

no Muslimansko nacionalno vijeće koje je okupljalo predstavnike muslimanskih političkih stranaka, Islamske zajednice, raznih udruga i pojedinaca, a koje je zahtijevalo formiranje dviju autonomnih oblasti, jednu na srbijanskom, a drugu na crnogorskom dijelu Sandžaka (Bojić, 2001: 280, 471-472). Raspadom državne zajednice Srbije i Crne Gore 2006. te uspostavom crnogorske neovisnosti i državne granice preko prostora Sandžaka, posljedično je uklonjena bilo kakva mogućnost re-teritorijalizacije ove povijesne regije, a time i čvršćeg identitetskog povezivanja Bošnjaka Sandžaka kako na regionalnoj, tako i na nacionalnoj osnovi, osobito u institucionalnom smislu.

Prilikom analize odnosa između muslimanske i srpske populacije u srbijanskom dijelu Sandžaka svakako je potrebno voditi računa i značajnim promjenama u udjelu muslimanske populacije u ukupnom broju stanovnika navedenog prostora. Naime, prema rezultatima popisa stanovništva od 1961. do 1991. godine, udio muslimanske populacije u srbijanskom dijelu Sandžaka narastao je s 36,28% na 59,58% ukupnog stanovništva (Lozančić, 2003: 139). Nadalje, prema popisu stanovništva Srbije iz 2002. godine, 99,7% od ukupno 136 087 Bošnjaka u ovoj zemlji živi u Središnjoj Srbiji, a čak 93,7% njih živi na području općina Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Prijepolje, pri čemu u Novom Pazaru čine 76,3%, Tutinu 94,2%, a u Sjenici 73,3% populacije (Knežević, 2005: 106). Izražavajući ove podatke na razini cijelog srbijanskog dijela Sandžaka ili Raške oblasti, Bošnjaci čine 63,5% ukupne populacije ovog prostora, s najvećom koncentracijom u njegovom jugoistočnom dijelu gdje čine 86,6% stanovništva (Proroković, 2015: 398-399). Iz navedenih podataka uočava se izrazita koncentracija bošnjačkog stanovništva u jednom užem dijelu Srbije s naglašenim većinskim udjelom u ukupnom populaciji jugoistočnog dijela srbijanskog Sandžaka, što upućuje na zaključak da se radi o prostoru tradicionalne naseljenosti Bošnjaka. Osim toga, način nacionalnog izjašnjavanja na popisu stanovništva ukazuje i na postojanje svijesti o zajedničkom nacionalnom identitetu muslimanske populacije na tom istom prostoru. Dakako, bošnjački nacionalni identitet u ovom dijelu Srbije sve se čvršće učvršćuje i kroz formalno obrazovanje, što potvrđuje i činjenica da se značajan broj roditelja odlučuje da im djeca uče bosanski jezik u sandžačkim školama.²

Međutim, kao ozbiljan problem u homogenosti muslimana u Srbiji pojavilo se pitanje jurisdikcije krovne vjerske organizacije. Naime, raspadom vjerske organizacije muslimana koja je djelovala na području cijele bivše Jugoslavije do 1993., na njezine etničke sastavnice, muslimani Srbije koji govore nekim od južnoslavenskih jezika našli su se pod jurisdikcijom Rijasetu BiH sa sjedištem u Sarajevu. S druge stra-

2 <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/bosanski-jezik-u-skolama-u-novom-pazaru-tutinu-sjenici/dlbgsx18> (11.11.2017.)

ne, skupina oko Mešihata u Beogradu i obitelji Jusufspahić utemeljila je 2007. novu islamsku vjersku organizaciju koja treba skrbiti o svim muslimanima u Srbiji, uključujući ne samo Bošnjake, već i Albance i Turke (Sarajlić, 2011: 79). Dakako, iz navedene inicijative jasno se razabire intencija izbacivanja Sarajeva iz vjerske nadležnosti nad muslimanima u Srbiji, ali se nazire i podjela muslimana u ovoj zemlji. Još očiglednije, eliminaciju utjecaja Sarajeva i podjelu muslimana u Srbiji sasvim je opravdano promatrati kao intenciju slabljenja veza Bošnjaka Sandžaka s političkim Sarajevom. Pritom je svakako potrebno imati na umu da Stranka demokratske akcije (SDA), koja ima svoje filijale i u Sandžaku, u članku 14. *Statuta* stranke, među ostalim, navodi da su "ciljevi Stranke (...) utvrđeni *Programom* Stranke, a obuhvaćaju posebno: (...) zalaganje za prava Bošnjaka u Sandžaku i drugim regijama"³. Drugim riječima, SDA na ovaj način sebe proklamira ne samo kao stožernu bošnjačku stranku u Bosni i Hercegovini, već i kao stožernu nacionalnu političku organizaciju koja skrbi o svim Bošnjacima bez obzira u kojoj državi se nalazili.

Nadalje, već od formiranja Mešihata Islamske zajednice u Novom Pazaru, a osobito nakon i formalnog ulaska pod okrilje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1998., bila je sasvim očita ne samo vjerska, već i nacionalna dimenzija stavljanja ove vjerske zajednice pod jurisdikciju Rijasetu u Sarajevu. U navedenim okolnostima izrazito snažnu ulogu imao je Muamer ef. Zukorlić koji je 1993. kao dvadesetvodišnji mladić imenovan sandžačkim muftijom (Trifunović, Stojaković, Vračar, 2011: 267). Naime, Zukorlić je u Sandžaku otvorio brojne škole, medrese, nakladničku kuću, tvrtku koja proizvodi islamsku odjeću, novine i islamsko sveučilište, a od kad je preuzeo funkciju muftije uočene su i značajne promjene u odijevanju stanovništva (Deliso, 2007: 156). Međutim, Zukorlića se teško može smatrati radikalnim, budući da se i osobno našao na meti napada ekstremnih skupina. Osim toga, njegovo kasnije političko djelovanje ukazuje na postojanje značajne razine pragmatizma u okviru Zukorlićeve političke logike, što nipošto nije odlika fundamentalistički nastrojenih vjerskih lidera.

No, razumijevanju odnosa između Bošnjaka Sandžaka prema Bosni i Hercegovini uvelike doprinosi stav Muamera ef. Zukorlića o ovom pitanju. Naime, u razgovoru s autorom ovog članka 2012. godine,⁴ tadašnji muftija Zukorlić ističe da "čak i ako" (Bosna i Hercegovina, op.a.) "nije definirana kao nacionalna država Bošnjaka, mene ne smeta da je doživim kao svoju maticu, ako će ona imati snagu da meni bar simbolički pomogne i da ja osjetim kao Bošnjak izvan Bosne nešto što osjeti Mađar u Vojvodini u odnosu na Mađarsku", usporedivši od-

3 <http://www.sda.ba/dokumentaSDA/STATUT%20SDA.pdf> (11.11.2017.)

4 Intervju autora s tadašnjim muftijom sandžačkim Muamerom Zukorlićem, održan 27. kolovoza 2012. g. u Novom Pazaru.

nos Bošnjaka Sandžaklija prema Bosni i Hercegovini kao odnos djeteta prema ocu, uz komentar da “kad imaš oca, pa makar ostarjelo nekako ti je lakše da imaš oca”, pri čemu slika ostarjelog oca simbolizira manjkavosti Bosne i Hercegovine unutar postojećeg dejtonskog okvira, ali na jasan način ukazuje na postojanje čvrstih veza između Bošnjaka Sandžaka i Bosne i Hercegovine koja u tom slučaju ima (barem simboličku) ulogu matične države Bošnjaka bez obzira u kojoj državi žive. Međutim, njegovanje veza sandžačkih Bošnjaka s Bosnom i Hercegovinom ne podrazumijeva *a priori* odricanje od vlastitih pozicija unutar Srbije. Naime, *Program Stranke demokratske akcije Sandžaka* ističe “authtonost bošnjačke nacionalne manjine u Republici Srbiji” koja podrazumijeva i zajamčena nacionalna prava unutar srbijanske države na temelju povijesnih, kulturnih i tradicijskih veza, ali uz napomenu da “Bošnjaci kao dio jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa imaju pravo na održavanje kulturnih, obrazovnih, ekonomskih i drugih veza sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini”.⁵ Ipak, jačanje prekograničnih odnosa, osobito u kulturnom i institucionalnom smislu, nužno uvjetuje i svojevrsnu transformaciju izvornog identiteta sandžačkih Bošnjaka sa snažnim regionalnim odrednicama koje postupno gube na značaju u korist homogenizacije bošnjačkog nacionalnog bića.

Kada je riječ o udjelu muslimanske (bošnjačke) populacije u ukupnom broju stanovnika u crnogorskom dijelu Sandžaka, podaci ukazuju na značajno različitu situaciju u odnosu na srbijanski dio ove povijesne regije. Naime, prema rezultatima popisa stanovništva od 1961. do 1991. godine, udio muslimanske populacije u crnogorskom dijelu Sandžaka narastao je s 19,11% na 37,84% ukupnog stanovništva ovog prostora. Pritom valja imati na umu da se složenost etničke strukture odražava i kod preostalog stanovništva, budući da su Crnogorci 1991. činili 48,43% stanovništva, dok se 10,85% stanovnika izjasnilo kao Srbi. Međutim, iako je postotni udio muslimanskog stanovništva u crnogorskom dijelu Sandžaka značajno manji, gledajući zajedno sa srbijanskim dijelom ove regije, zaključuje se da je udio muslimanske populacije u cijelom Sandžaku u promatranom razdoblju porastao s 29,18% na 51,15% stanovništva ove povijesne regije (Lozančić, 2003: 141-142). U crnogorskom dijelu Sandžaka danas Bošnjaci čine nešto više od 40% stanovništva s uvjerljivo najvećim udjelom u ukupnom stanovništvu općine Rožaje, a gledajući Crnu Goru u cjelini, Bošnjaci u crnogorskom dijelu Sandžaka čine 79% ukupne bošnjačke populacije u ovoj zemlji (Kalač, 2012: 50). Međutim, valja skrenuti pozornost na podjele unutar crnogorskih muslimana na Bošnjake i Muslimane. Naime, bošnjački projekt ocijenjen je od organizacije pod naslovom Matica muslimanska kao “velikobošnjačka nacionalistička

5 <http://www.sda.rs/dokumenta/PROGRAM%20SDA%20Sandzaka.pdf> (21. 03. 2018.)

asimilacija Muslimana Crne Gore". Ipak, na popisu stanovništva 2003. godine, od ukupno 91 986 bošnjačkih/muslimanskih stanovnika njih 68,78% izjasnilo se kao Bošnjaci (Filandra, 2012: 218-222).

Za razliku od prilika u srbijanskom dijelu Sandžaka, Islamska zajednica u Crnoj Gori nema institucionalnih veza s Rijasetom u Sarajevu, već djeluje kao zasebna vjerska organizacija potpuno samostalna u odnosu na islamske vjerske organizacije i u Bosni i Hercegovini i u Srbiji. Međutim, Hazbija Kalač, istaknuti bošnjački političar u Crnoj Gori, dvoji oko naravi takve samostalnosti i upozorava na štetnost *Sporazuma* Islamske zajednice s Vladom Crne Gore tumačeći ga kao pokoravanje tutorstvu vlasti koja bi u slučaju eventualnih sporova unutar Islamske zajednice angažirala Tursku kao arbitra. Nadalje, Kalač ukazuje na navodne suptilne pokušaje crnogorskih vlasti da, apostrofirajući navodno turski identitet muslimana u ovoj zemlji, odvoji crnogorske muslimane od bošnjaštva, a time i od Sarajeva kao nacionalnog i vjerskog središta (Kalač, 2012: 51). Iz ovakvog Kalačeva stava razvidne su dvije vrlo važne činjenice. Prvo, iako Rijaset u Sarajevu nema nikakvu vjersku jurisdikciju nad crnogorskim muslimanima, podjele unutar muslimanske populacije u Crnoj Gori neodoljivo podsećaju na podjele među muslimanima u Srbiji, budući da su podjele u oba slučaja neraskidivo povezane s nacionalnom identifikacijom muslimana u obje zemlje, odnosno njihovom identificiranju s Bosnom i Hercegovinom kao matičnom državom. Drugo, u slučaju podjela među muslimanima u obje zemlje, o čemu će kada je riječ o Srbiji biti više riječi u nastavku teksta, neizostavna je posrednička uloga Turske kojoj ovakve podjele koriste u širenju utjecaja unutar političkih i vjerskih organizacija lokalnih muslimana.

Konačno, ukorijenjenost bošnjačkog nacionalnog identiteta među muslimanskom populacijom Sandžaka možemo interpretirati i kroz utvrđene terenske indikatore. Naime, u okviru ovog istraživanja proučavani su elementi etno-religijskog simbolizma na javnim i privatnim zgradama, institucijama te sakralnim objektima, ali i na vizualnom identitetu građana ove povijesne regije. Pritom je, slično kao i u Bosni i Hercegovini, na prostoru Sandžaka vidljiv značajan porast broja islamskih vjerskih objekata koji nerijetko stilski u potpunosti odudaraju u odnosu na raniju osmanlijsku tradiciju, što ukazuje na postojanje utjecaja iz drugih zemalja islamskog svijeta, a ne samo Turske. Također, elemente etno-religijskog simbolizma može se opaziti i na potpuno svjetovnim objektima. Osim toga, na primjeru vizualnog identiteta građana, osobito ženske populacije, slično kao i u susjednoj Bosni i Hercegovini, uočava se značajan broj pojedinaca koji koriste elemente tradicionalne odjeće muslimanske populacije poput, primjerice, hidžaba kod žena. Korištenje odjeće s jasnim odrednicama vjerske pripadnosti može biti sagledana ne samo kao izraz etno-religijske pripadnosti, već i kao vraćanje tradicionalnim vrijednostima,

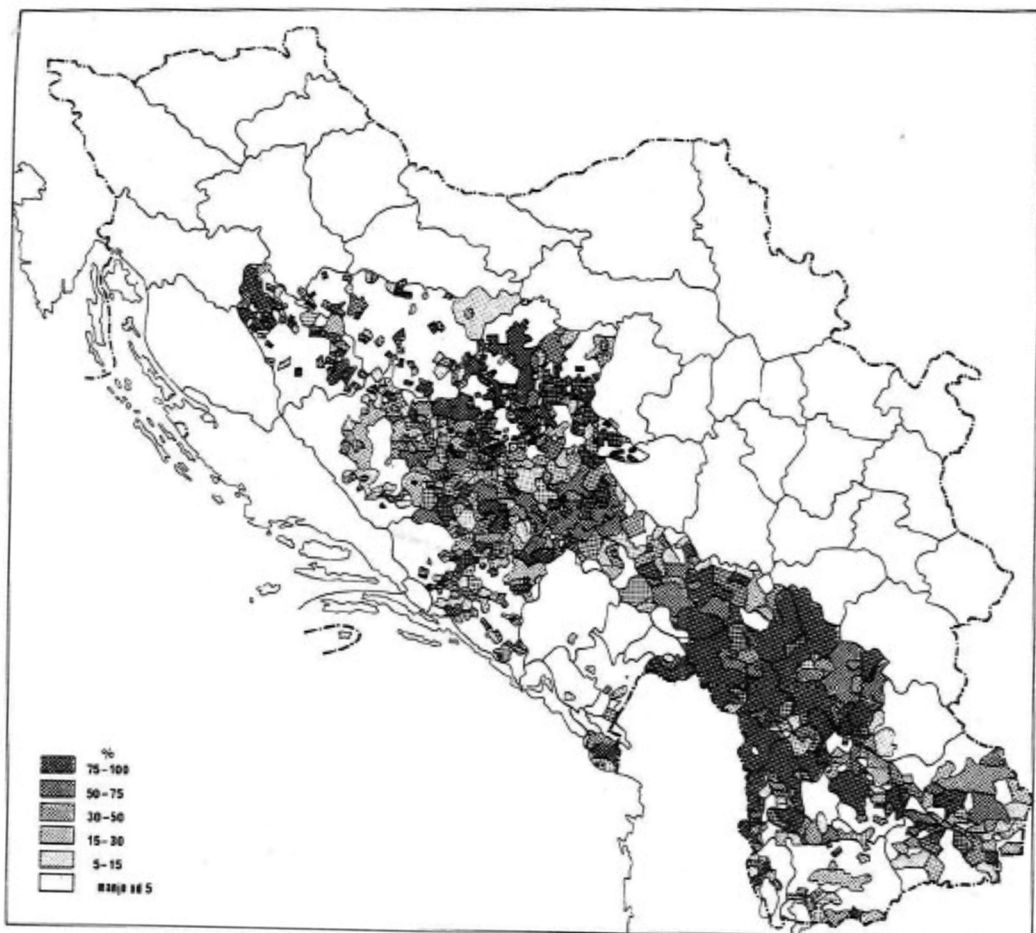
ali i kao dio šire pojave reafirmacije religije u (post)tranzicijskim društvima. Međutim, imajući na umu činjenicu da na prostoru Balkana kod definiranja nacija prevladava etno-religijski princip, teško je sa sigurnošću razjasniti ukazuju li religijski elementi utvrđeni metodom terenskih indikatora na nacionalnu ili religijsku pripadnost ili pak, što je najizvjesnije, uključuju postojanje oba identiteta – i bošnjačkog nacionalnog i muslimanskog vjerskog.

Bošnjaci Sandžaka kao geopolitički i sigurnosni čimbenik

Iako se (geo)strateški značaj prostora povijesne regije Sandžaka može pratiti još od davne prošlosti, navedeni prostor našao se u fokusu intenzivnijih geostrateških promišljanja u 19. st., osobito tijekom postupnog povlačenja osmanlijske vlasti iz većeg dijela Jugoistočne Europe. Naime, Mirovni sporazum u San Stefanu 1878. trebao je usmjeriti proširenje Srbije prema jugozapadu, odnosno prema Novopazarskom sandžaku i Kosovu, što nipošto nije odgovaralo interesima Austro-Ugarske koja je navedeni teritorij, kao i Bosnu i Hercegovinu, smatrala svojom interesnom sferom. Stoga je iste godine na Berlinskom kongresu izvršena revizija Sanstefanskog mira te su utvrđene granice Novopazarskog sandžaka kao koridora ili tampon zone između Srbije i Crne Gore (Bojić, 2001: 449-450). O geostrateškom značenju ovog koridora dovoljno govori izjava austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Andrassyja kako je “Novopazarski sandžak (...) za Bosnu isto što i posjedovanje Bospora za Crno More” (Ibrahimagić, 1998: 23). Osim toga, za potrebe čvršćeg vezivanja Sandžaka uz Bosnu i Hercegovinu kao teritorija pod okupacijom Dvojne Monarhije, trebao je poslužiti i austro-ugarski projekt izgradnje jedinstvene bošnjačke nacije ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Novopazarskom sandžaku i Kosovu, kako bi se na taj način onemogućio pristup Srbije Jadranu, a time i umanjio ruski utjecaj u regiji (Tunjić, 2004: 184-185).

S druge strane, činjenica da je Sandžak, zajedno s Kosovom i Makedonijom, ostao duže pod osmanlijskom vlašću u odnosu na neposredno susjedstvo, značajno je utjecala ne samo na očuvanje brojnih muslimanskih zajednica u navedenim zemljama, nego i na njegovanje odnosa s Turskom. Štoviše, osobito važnu sponu između Sandžaka i Turske predstavlja i veliki broj iseljenika i izbjeglica koji su nakon podjele i uključivanja ove povijesne regije u sastav Srbije i Crne Gore emigrirali u Tursku (Muharemi, 2012: 228). Nadalje, tijekom 20. st., zahvaljujući muslimanskoj populaciji koja je ostala živjeti na Sandžaku, postojao je izraziti prostorni kontinuitet muslimanskog stanovništva na trasi onoga što se nerijetko naziva tzv. *Zelenom transverzalom*. Naime, na karti 2. prikazan je teritorijalni kontinuitet muslimanske populacije u vrijeme Kraljevine SHS, odnosno tijekom prve polovice 20.

st., što jasno ukazuje na prostorno preklapanje tradicionalnih područja naseljenosti muslimanskog stanovništva na području bivše Jugoslavije s jednim dijelom trase imaginarne tzv. *Zelene transverzale*.

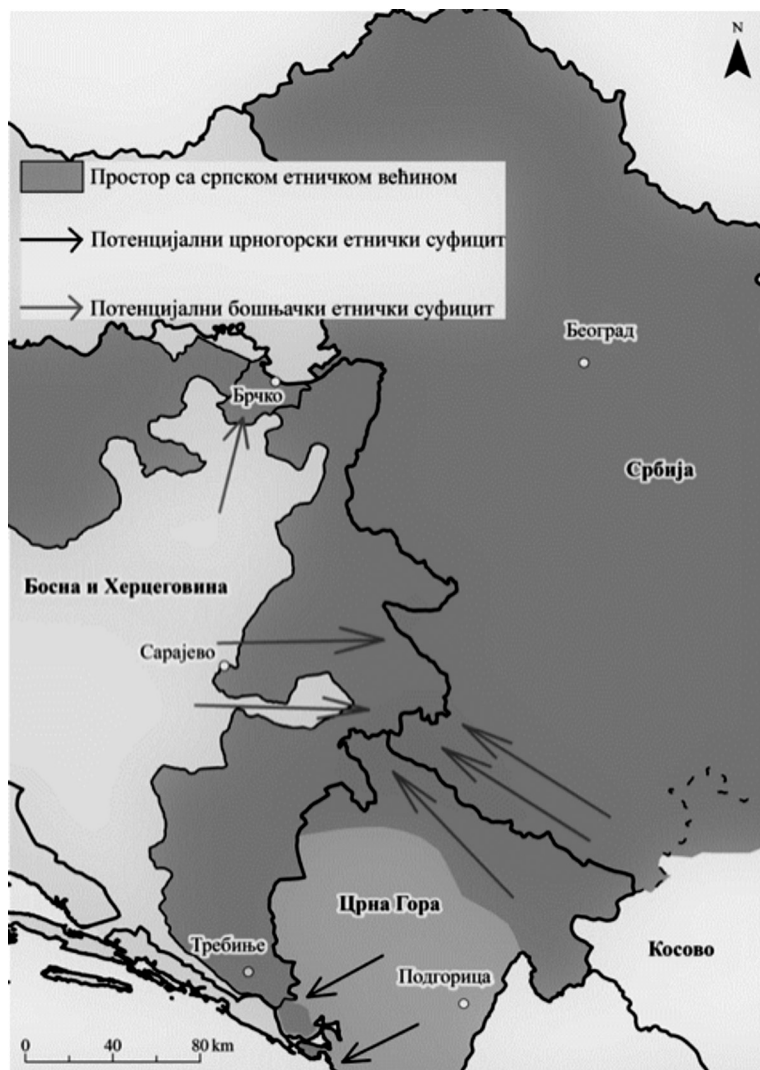
KARTA 2. Prostorni kontinuitet muslimanske populacije na području Kraljevine SHS
(Izvor: Banac, 1995: 39)

Međutim, tijekom ratova na području bivše Jugoslavije, jedan od očitih ciljeva srpske strane bio je razdvojiti etnički prostor Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Sandžaku i to upravo na području Podrinja (Libal, 2004: 121). Gledajući u širem smislu, srpski autor Dušan Proroković smatra da etnički homogen prostor Republike Srpske ima osobitu ulogu, među ostalim, u sprječavanju realizacije, po njegovom shvaćanju, “neosmanističkog” projekta “zelena transverzala” (Proroković, 2015: 331). Doduše, etnička homogenizacija teritorija Republike Srpske, kao i drugih dijelova Bosne i Hercegovine, ostvarena je tijekom recentnih ratnih zbivanja koja su utjecala na promjene etničke strukture ove zemlje (Zupančić, 2015: 87). Međutim, eventualni masovniji povratak izbjeglog bošnjačkog stanovništva na područje Podrinja, kao i eventualni bošnjački demografski suficit, može dovesti u pitanje kontinuitet prostora sa srpskom etničkom većinom na osovini sjever-jug, odnosno na potezu od Vojvodine na sjeveru, preko Uže Srbije, Podrinja, istočnog dijela Republike Srpske, pa sve do jadranske obale na području Herceg Novog u Crnoj Gori (Botić, 2015: 259; Ložančić, 2003: 137). Naime, na karti 3., koja prikazuje kontinuitet prostora sa srpskom etničkom većinom na osovini sjever-jug, skreće se pozornost na potencijalnu ranjivost navedenog prostornog kontinuiteta sa zapada i istoka i to upravo u području Podrinja i Sandžaka kao prostoru s potencijalnim bošnjačkim etničkim suficitom.

Namjeru Srba da prekinu etnički kontinuitet Bošnjaka preko Podrinja prema Sandžaku, a time i oslabe utjecaj Turske u ovom prostoru, uočava i bivši turski ministar vanjskih poslova i premijer Ahmet Davutoğlu koji stoga naglašava potrebu infrastrukturnog povezivanja Balkana s Turskom na okosnici zapad-istok, dakako, upravo preko prekinute teritorijalne veze većinski bošnjačkih dijelova Bosne i Hercegovine sa Sandžakom (Davutoğlu, 2014: 135, 285, 294). Sagledavajući ulogu Turske u širem regionalnom kontekstu, razumije se da je službena Ankara, podupirući inicijative regionalne suradnje na području Jugoistočne Europe još od vremena ranih devedesetih godina prošlog stoljeća, nastojala osnažiti vlastite pozicije na Balkanu te istovremeno neutralizirati utjecaj Grčke kao u to vrijeme jedine članice Europske unije (Tanasković, 2010: 27-28).

Nadalje, Davutoğlu smatra da se, u namjeri da se nametne na međunarodnoj sceni, Turska mora geostrateški usmjeriti na “tri značajna geopolitička polja utjecaja”, a to su: “bliska kopnena sfera: Balkan – Bliski istok – Kavkaz; bliska morska sfera: Crno more – Zaljev – Kaspijsko jezero; bliska kontinentalna sfera: Europa – Sjeverna Afrika – Južna Azija – Srednja i Istočna Azija”, pri čemu na Balkanu razlikuje tri koncentrična prstena: unutarnji, s Kosovom, Albanijom i Makedonijom; središnji, s Grčkom, Srbijom, Bugarskom, Turskom i Bosnom i Hercegovinom; te konačno, vanjski prsten, s Hrvatskom, Mađarskom i Rumunjskom (Davutoğlu, 2014: 128, 295-296). Osim toga, utjecaj Tur-

KARTA 3. Простор са српском етничком већином на осовини сјевер-југ
(Извор: Botić, 2015: 259)

ske kao svojevrsnog arbitra u rješavanju konflikata vezanih uz status muslimana u Srbiji tijekom posljednjih desetak godina više je nego intenziviran. Naime, Recep Tayyip Erdoğan je 2010., u svojstvu tadašnjeg turskog premijera, sudjelovao na otvorenju turskog kulturnog centra u Novom Pazaru, a Davutoğlu je kao ministar vanjskih poslova posredovao u smirivanju napetosti između različitih političkih frakcija sandžačkih Bošnjaka, kao i u usuglašavanju stavova između brojne muslimanske zajednice u Srbiji i središnjih državnih vlasti u Beogradu (Muharemi, 2012: 228-229).

Kao što je već istaknuto, još od vremena osmanlijske vlasti prostor Sandžaka imao je izuzetnu geostratešku važnost kao prometna osovina koja je povezivala Bosnu s Istanbulom (Lozančić, 2003: 136). Iako se u novije vrijeme sve više reaktualizira značenje Sandžaka kao svojevrsnog koridora s većinskim muslimanskim stanovništvom na okosnici zamišljene tzv. *Zelene transverzale*, širina takvog koridora u najužem dijelu prostora Sandžaka iznosi svega oko 90 km (Proroković, 2015: 401). Međutim, čak i takva širina zamišljene spojnice tzv. *Zelene transverzale* dovoljna je da izazove ozbiljnu zabrinutost kod onih koji, ne uvijek opravdano, prostorni kontinuitet muslimanske populacije u ovom dijelu Balkana vide isključivo kao sigurnosni problem. Ipak, unatoč prostornom kontinuitetu u religijskom sastavu stanovništva, u ovakvim scenarijima najčešće se zaboravlja nepostojanje kontinuiteta jedinstvenog državnog teritorija na istom prostoru. Međutim, slabost i neučinkovitost političkih sistema balkanskih država ukazuju na njihovu nemogućnost učinkovitog suočavanja sa sigurnosnim izazovima i uspješnom kontrolom protoka ljudi i roba preko potencijalno propusnih državnih granica.

Dakako, u okviru stalnih, nerijetko i turbulentnih promjena na političkoj karti ovog dijela Europe te postojanja slabih država, razvijanje i održavanje prekograničnih etničkih veza i povezivanje političkih organizacija temeljenih na nacionalnoj osnovi postaju sve učinkovitiji, pri čemu u načinu djelovanja i servisiranja potreba građana nerijetko vrlo efikasno zamjenjuju službene institucije domicilne države, vezujući tako "otkinuti" dio jedinstvenog nacionalnog tkiva na institucije matične nacionalne države. U istom kontekstu može se promatrati i suradnju između bošnjačkih nacionalnih, vjerskih, obrazovnih i drugih institucija u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, ali i suradnju između sličnih bošnjačkih institucija u srbijanskom i crnogorskom dijelu Sandžaka, osobitu ukoliko takvu suradnju sagledavamo u kontekstu intencija što čvršćeg povezivanja obaju dijelova nekadašnje povijesne regije Sandžaka.

Međutim, američki analitičar Christopher Deliso smatra da, za razliku od ponajviše nacionalno motiviranih pokreta Albanaca na Kosovu i Makedoniji, inicijative za eventualno ujedinjenje Sandžaka imaju primarno islamističku dimenziju (Deliso, 2007: 155). S druge strane,

postoje i drukčija razmišljanja o inicijativama za eventualnu autonomiju i/ili ujedinjenje Sandžaka. Naime, ruski geopolitičar Aleksandar Dugin ističe kako je jačanje separatističkih tendencija u Vojvodini i Sandžaku, kao i ranija potpora neovisnosti Crne Gore i Kosova, zapravo odgovor ili osveta "atlantista", odnosno geopolitičkog Zapada, na srpsku lojalnost ruskoj euroazijskoj ideji (Dugin, 2009: 7). Međutim, neovisno o tome čija i kakva interpretacija bi eventualno imala racionalno uporište, vrlo je indikativno da je politički položaj Sandžaka aktualno pitanje u akademskim krugovima u ove dvije velike svjetske sile, što potvrđuje širinu značenja geostrateškog položaja ove regije.

Nadalje, značaj geostrateškog položaja prostorne nastanjenosti Bošnjaka u Jugoistočnoj Europi prepoznat je i od strane bivšeg reis-ul-uleme Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Mustafe ef. Cerića koji, osim njegovanja odnosa s muslimanima izvan europskog geografskog prostora, posebnu pozornost pridaje Bošnjacima kao autohtonim europskim muslimanima, pa stoga ne iznenađuje njegovo promoviranje ideje institucionalizacije islama u Europi (Sarajlić, 2011: 79-80). Naime, polazeći od pretpostavke da bez obzira na različitost njihovih nacionalnih kultura, "osjećaj pripadnosti istoj zajednici vjere" za muslimane predstavlja "esenciju njihove vjere, njihovog identiteta, njihovog bivstvovanja u svijetu" (Ramadan, 2005: 9), Bošnjaci kao europska autohtona muslimanska zajednica, smještena na prostoru tradicionalnog susreta kršćanstva i islama, imaju potencijal vezivnog tkiva u međusobnom razumijevanju zapadnih i islamskih vrijednosti. Dakako, pritom valja imati na umu i esencijalno nerazumijevanje između zapadnih i islamskih društava pri odabiru prioritetne lojalnosti, budući da kod prevladavajućeg dijela muslimana ideja *ummata* kao univerzalne zajednice islamskih vjernika nije iščezla pred idejom *nacije* (Al-Ahsan, 2004: 131). Naprotiv, citirajući riječi islamskog proroka Muhameda, prema kojima onaj koji ne brine o muslimanskim pitanjima, nije jedan od muslimana, Tariq Ramadan ističe da biti musliman bilo gdje u Svijetu predstavlja iskustvo i razvijanje osjećaja pripadnosti *ummetu* kao jednog organa velikog tijela (Ramadan, 1999: 158). Stoga, osjećaj pripadnosti *ummata* podrazumijeva i osjećaj solidarnosti s tegobama muslimana diljem Svijeta, pa tako i muslimanima u Bosni i Hercegovini tijekom recentnih ratnih događanja u kojima su Bošnjaci pretrpjeli brojne ratne zločine.

Međutim, zbog oklijevanja u pružanju pomoći Bošnjacima tijekom rata, među muslimanima diljem Svijeta otvarala su se pitanja krije li se razlog pasivnosti Zapada u činjenici da je riječ o muslimanskim žrtvama. Stoga, prema Ramadanu, veliki broj muslimana Svijeta prepoznaju Bosnu i Hercegovinu kao "opipljiv dokaz činjenice da se događa sukob i da je Zapad, jasno, u ratu protiv islama" (Ramadan, 2001: 276-278). Korištenje riječi *sukob* implicira potvrđivanje Huntingtonove teze o *sukobu civilizacija*, pri čemu se, što je vrlo važno, i taj au-

tor koristi upravo bosanskohercegovačkim primjerom kao dokazom održivosti svoje teze i to ističući solidariziranje aktera na međunarodnoj sceni sa zaraćenim stranama sukladno pripadnosti vjerskim i kulturnim krugovima (Huntington, 1998: 344). Dakako, ovakva argumentacijama lako je oboriva na temelju utvrđene pružene pomoći Bošnjacima od strane zemalja katoličkog i protestantskog kulturnog kruga (Ćurak, 2002: 50-51) i suradnji zemalja zapadne liberalno-demokratske tradicije s islamskim zemljama poput Saudijske Arabije ili Turske (Mešić, 2010: 184-185).

No, vratimo se ponovno položaju sandžačkih Bošnjaka i to u sigurnosnom kontekstu. Naime, saznanja o incidentnim situacijama i međusobnim sukobima unutar muslimanske populacije Sandžaka, kao i otkrivanje naoružanih skupina inspiriranih radikalnim ideologijama, ukazuju na postojanje ozbiljnih sigurnosnih izazova u ovom dijelu Balkana. Primjerice, narušeni odnosi pripadnika selefijskog pokreta s jedne strane te službenika Islamske zajednice u srbijanskom dijelu Sandžaka i umjerenih vjernika s druge strane, zabilježeni su u krvavom sukobu u Arap džamiji u Novom Pazaru 2006. te sprječavanju koncerta ansambla *Balkanika* u centru tog grada. Nadalje, u proljeće 2007., nakon otkrivanja kampa za obuku u selu Žabren na planini Ninaja, između Novog Pazara i Sjenice, došlo je do oružanog sukoba srbijanske policije s naoružanom skupinom povezanom s radikalnim interpretacijama islama (Deliso, 2007: 153; Potežica, 2007: 19-20; Trifunović, Stojaković, Vračar, 2011: 304-309). Pritom je svakako važno napomenuti da su pripadnici ove skupine došli u sukob i sa sandžačkim muftijom Muamerom ef. Zukorlićem, osobito nakon što je muftija 2006. odbio razgovarati s njihovim predstavnicima (Trifunović, Stojaković, Vračar, 2011: 323-324). Istovremeno, u crnogorskom dijelu Sandžaka, održan je Šesti susret islamske omladine Sandžaka za koji se smatra da je povezan s tzv. vehabijama, a u Bijelom Polju su zabilježeni fizički napadi na lokalnog imama (Potežica, 2007: 20).

U kontekstu širenja radikalnih vjerskih interpretacija, a time i jačanja konfliktnog potencijala društva te eventualne pojave terorističkih aktivnosti, važno je razmotriti povezanost između sličnih radikalnih skupina i potencijalnih sigurnosnih prijetnja u Bosni i Hercegovini i u Sandžaku. Naime, nakon što su bosanskohercegovačke vlasti bile pritisnute prisiliti radikalne islamiste da napuste zemlju, a kojima je, među ostalim, i sandžačka ruta bila jedna od veza za izlaz iz zemlje, postoje indicije da je Priština postala novo značajno središte za distribuciju novčanih potpora iz pojedinih izvora iz arapskog svijeta za ekstremne skupine na Kosovu, Makedoniji i Sandžaku (Deliso, 2007: 56, 148). Kao što je već istaknuto, ovakvom gotovo neometanom kretanju sumnjivih osoba i nekontroliranom protoku financijskih sredstava značajno doprinose neučinkovitost državnih institucija i propusnost državne granice zemalja Jugoistočne Europe. Osim toga,

posebno je zabrinjavajući podatak da je do 2013. zabilježeno oko trideset "sandžačkih dobrovoljaca" u redovima al-Nusre i Islamske države (Proroković, 2015: 402).

Pritom, važno je naglasiti da posebno značajnu sigurnosnu prijetnju predstavljaju eventualni povratak boraca sa stranih ratišta, njihov utjecaj na širu društvenu zajednicu u smislu širenja radikalnih ideja te osobito mogućnost terorističkog djelovanja. Međutim, u kontekstu potencijalne destabilizacije Balkana u cjelini, pa tako i prostora Sandžaka, nipošto ne smijemo zaboraviti mogućnost formiranja novih izbjegličkih i migracijskih valova s Bliskog istoka i njihovo eventualno zadržavanje na teritoriju balkanskih država uslijed nespremnosti zemalja članica Europske unije da se uhvate u koštac s takvim izazovima. Dakako, uz sve navedeno, brojna otvorena politička pitanja, izraziti etnički i religijski mozaik, ne samo u Sandžaku, već i u Bosni i Hercegovini, pa i šire na cijelom Balkanu, unutar kojeg još uvijek nisu u potpunosti učinkovito riješeni statusi svih manjinskih zajednica na opće zadovoljstvo, dodatno doprinose razvoju konfliktnog potencijala u svim balkanskim društvima. Stoga, i u slučaju Bošnjaka u Sandžaku, kako u srbijanskom, tako i u crnogorskom dijelu ove povijesne regije, nemogućnost zadovoljavanja nacionalnih interesa otvara mogućnost okretanju radikalnim ideologijama, a time i stvaranju ozbiljnih sigurnosnih prijetnja.

Zaključak

Povijesna regija Sandžak, koja je danas razdijeljena unutar šest općina na jugozapadu Srbije i četiri općine na sjeveroistoku Crne Gore, započela je postupak vlastite teritorijalizacije još od najranijih vremena osmanlijske vlasti na prostoru današnjih Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, pri čemu je tijekom svog teritorijalno-političkog razvoja Sandžak u upravno-teritorijalnom smislu bio povezan s jedinicom čije su granice bile vrlo fluidne i podložne učestalim promjenama. Međutim, dugogodišnja upravno-teritorijalna povezanost Sandžaka sa susjednom Bosnom i Hercegovinom te vrlo rana i relativno uspješna islamizacija stanovništva ove regije utjecali su na stvaranje pretpostavki za razvijanje identitetske osnove suvremenog sve intenzivnijeg pristajanja muslimanske populacije Sandžaka uz bošnjačku nacionalnu ideju, što potvrđuju brojni pokazatelji, od nacionalnog izjašnjavanja na popisima stanovništva, preko izjava političkih i vjerskih predstavnika, elemenata etno-religijske simbolizacije prostora, pa sve do navika i vizualnog identiteta stanovništva.

Nadalje, uz navedene identitetske poveznice između Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Bošnjaka u Sandžaku, postoje i brojni institucionalni oblici povezanosti, pri čemu se značajem posebno ističe

jurisdikcija Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini nad islamskim vjerskim institucijama u srbijanskom dijelu Sandžaka, dok je slična povezanost s vjerskim institucijama u crnogorskom dijelu ove povijesne regije izostala. Dakako, intenzivnije veze prema Bosni i Hercegovini koje se razvijaju u srbijanskom dijelu Sandžaka, kao i značajnija razvijenost bošnjačkih nacionalnih i vjerskih institucija, nisu isključivo odraz svojevrsne autokefalnosti Islamske zajednice u Crnoj Gori, već i činjenice da je najveći dio sandžačkih Bošnjaka koncentriran upravo u srbijanskom dijelu regije, osobito u njezinim jugoistočnim općinama.

Sagledavajući položaj Sandžaka u geopolitičkom smislu, ova povijesna regija se našla u fokusu interesa velikih sila i njihovog geostrateškog promišljanja u trenucima uspostave novih država nastalih povlačenjem Osmanlijskog Carstva s Balkana tijekom 19. stoljeća. Međutim, geostrateški položaj ponovno se aktualizira krajem 20. i početkom 21. st., osobito u kontekstu širenja radikalnih interpretacija islama na trasi tzv. *Zelene transverzale* koja povezuje područja sa značajnim, a nerijetko i većinskim udjelom muslimanske populacije, pa se stoga značenje prostora Sandžaka nužno sagledava i u kontekstu suvremenih sigurnosnih izazova na području Jugoistočne Europe. Dakako, jačanje bošnjačkog identiteta na Sandžaku može se sagledavati i u kontekstu globalnog islama, čime Bošnjaci u cjelini nedvojbeno predstavljaju važnu kariku u razumijevanju položaja muslimana u Europi.

Budući da je u slučaju svih suvremenih balkanskih nacija, pa tako i Bošnjaka, religijski identitet predstavljao, a nerijetko i dalje predstavlja, snažan i neizostavan element nacionalne identifikacije, potpuno je nesporno postojanje kauzaliteta i korelacije između sve intenzivnijeg razvoja bošnjačkog nacionalnog identiteta muslimana Sandžaka i suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Europi, osobito u kontekstu brojnih neriješenih pitanja položaja Bošnjaka ne samo u Srbiji i Crnoj Gori u kojima predstavljaju nacionalnu manjinu, već i u Bosni i Hercegovini u kojoj čine jedan od tri konstitutivna naroda.

Jurica Botić*

Bosniaks of Sandžak in the Context of Contemporary Geopolitical and Security Challenges in the Southeast Europe

186

SUMMARY: The article presents the development of the Bosniak national identity in Sandžak, whereby it provides a brief overview of the territorial-political development of this historic region from the aspect of historical geography. Furthermore, the article emphasizes the ethno-religious aspect of the development of the national identity of the Muslims of Sandžak and the attitude of this minority community in Serbia and Montenegro toward neighbouring Bosnia and Herzegovina and its political structures. Thereby, the article points out the particularities of national identification and position of Muslims in Serbia and Montenegro, with special reference to their religious and political institutional organizations. Finally, the article discusses the position of the Bosniak communities in Serbia and Montenegro in the context of contemporary geopolitical and security challenges in Southeast Europe.

KEY WORDS: Bosniaks, Sandžak, Southeast Europe, Islam, security

* Jurica Botić, PhD, Ministry of Science and Education, Education Inspection – Branch Office in Split. E-MAIL: jurica.botic@mzo.hr

Literatura

- Al-Ahsan, Abdullah. 2004. *Ummet ili nacija: kriza identiteta u savremenom muslimanskom društvu*. Sarajevo: Libris.
- Banac, Ivo. 1995. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Durieux.
- Bojić, Mehmedalija. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Botić, Jurica. 2015. Političko-geografska obeležja teritorijalnog područja Grada Trebinja, u: Stanković, S.; Filipović, D.; Čurčić, S. (ur.): *4. Srpski kongres geografa sa međunarodnim učesćem: "Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse": povodom 150 godina od rođenja Jovana Cvijica: zbornik radova, knjiga 1*. Beograd: Univerzitet, Geografski fakultet. str. 257-262.
- Čehajić, Džemal. 1986. *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Čurak, Nerzuk. 2002. *Geopolitika kao sudbina: slučaj Bosna: Postmodernistički ogled o perifernoj zemlji*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Davutoğlu, Ahmet. 2014. *Strategijska dubina: međunarodni položaj Turske*. Beograd: Službeni glasnik.
- Deliso, Christopher. 2007. *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Westport, Connecticut – London: Praeger Security International.
- Dugin, Aleksandar. 2009. *Geopolitika postmoderne: doba novih imperija: osvrti na geopolitiku XX. veka*. Beograd: Prevodilačka radionica
- Rosić, Nikola Pašić, Srpski sabor Dveri.
- Filandra, Šaćir. 2012. *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo: BZK Preporod, Zagreb: Synposis.
- Filandra, Šaćir. 1998. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filandra, Šaćir; Karić, Enes. 2002. *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Huntington, Samuel P. 1998. *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Zagreb: Izvori.
- Ibrahimić, Omer. 1998. *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Jukić, Ivan Franjo. 1851. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. URL: <https://archive.org/stream/zemljopisipoviesoouzag#page/n8/mode/1up> (15. 03. 2018.).
- Kalač, Hazbija. 2012. Poturčavanje Bošnjaka: nova crnogorska strategija odnarnodnjavanja Bošnjaka Crne Gore. *PanBošnjak* (1), 1: 50-51.
- Klaić, Nada. 1994. *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Turtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Eminex.
- Knežević, Aleksandar. 2005. Stanovništvo Srbije prema nacionalnoj pripadnosti po rezultatima popisa 2002. godine. *Glasnik Srpskog geografskog društva* (1), 1: 103-110.
- Libal, Michael. 2004. *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991. – 1992*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lozančić, Marinko. 2003. Geostrategic aspect of Sandžak demographic dynamics. *Geoadria* (8), 2: 131-146.
- Malcolm, Noel. 2011. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.
- Mešić, Mirza. 2010. *Islam iznutra*.

- Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod".
- Muharemi, Amir. 2012. *Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku*. Zagreb: Novi Liber.
- Pavić, Milorad. 2014. *Jugoistočna Europa od osmanskog vlašću: Od pada Carigrada do Svištovskog mira*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Potežica, Oliver. 2007. *Vehabije: između istine i predrasuda*. Beograd: Filip Višnjić.
- Proroković, Dušan. 2015. *Geopolitika Srbije*. Beograd: Službenik glasnik.
- Sarač-Rujanac, Dženita. 2012. *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Ramadan, Tariq. 2001. *Islam, the West and the Challenges of Modernity*. Leicester: Islamic Foundation.
- Ramadan, Tariq. 1999. *To be a European Muslim: A Study of Islamic Sources in the European Context*. Leicester: Islamic Foundation.
- Ramadan, Tariq. 2005. *Western Muslims and the Future of Islam*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Raukar, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- Sarajlić, Eldar. 2011. Politika islamskim mreža u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. *Demokracija i sigurnost u Jugoistočnoj Evropi* (2), 6/7: 74-85.
- Tanasković, Darko. 2010. *Neosmanizam: doktrina i spoljnopolićka praksa*. Beograd: Službeni glasnik, Službeni glasnik Republike Srpske.
- Tatalović, Siniša. 2002. Nacionalne manjine i sigurnost na jugoistoku Europe, u: Mežnarić, S. (ur.): *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo. str. 27-47.
- Topalović, Duško. 2000. *Balkanska Europa: geopolitićke teme*. Zagreb: Diorama.
- Trifunović, Darko; Stojaković, Goran; Vračar, Milinko. 2011. *Terorizam i vehabizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Tunjić, Filip. 2004. *Vmesna Evropa: Konfliktnost državnih teritorialnih meja*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središće, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
URL: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/bosanski-jezik-u-skolama-u-novom-pazaru-tutinu-sjenici/dlbqx18> (11. 11. 2017.).
- URL: <http://www.sda.ba/dokumentaSDA/STATUT%20SDA.pdf> (11. 11. 2017.).
- URL: <http://www.sda.rs/dokumenta/PROGRAM%20SDA%20Sandzaka.pdf> (21. 03. 2018.).
- Vrkatić, Lazar. 2009. *Pojam i biće srpske nacije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zupančić, Jernej. 2015. *Geografija Balkana in njegovega obrobja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Zupančić, Jernej. 2006. Terenski indikatorji kot raziskovalna metoda v socialni in politični geografiji. *Dela*, 25: 7-14.